

FÂRÂBÎ'NİN İLİMLER TASNİFİNİN LATİN DÜNYASINA GEÇİŞİ VE KABULÜ THE INTRODUCTION OF FÂRÂBÎ'S THE CLASSIFICATION OF SCIENCES TO LATIN WORLD AND THEIR ACCEPTANCE

EYÜP ŞAHİN

YRD. DOÇ. DR.

ANKARA Ü. İLAHİYAT FAK.

ÖZ

Bilindiği gibi Fârâbî, ilimler tasnifine devraldığı felsefi mirasın etkisiyle olduğu kadar İslam düşüncesinin kendi iç dinamiklerinin de etkisiyle ayrı bir önem vermiş ve ilimler tasnifi için müstakil ve oldukça değerli bir eser yazmıştır: İhşâu'l-ulûm. Grek felsefesinin bir devamı olarak, ilimler tasnifinin Aristo ve Porphyrius'tan intikal eden mirası Fârâbî'de dikkate değer bir değişime uğramıştır. İslam düşüncesinde ardılları tarafından önemli ölçüde benimsenen Fârâbî ilimler tasnifi, XII. yüzyılda İbranice ve Latince olmak üzere Batı dünyasına üç ayrı çeviri ile intikal etmiştir. Dominic Gundissalinus 1140'larda eserin önemli bir kısmını De Scientiis adı altında felsefenin kısımları (De Divisione philosophiae) olarak, Gerard of Cremona ise De Divisione Scientiarum adıyla 1175'lerde çevirmiştir. Üçüncü çeviri ise Avendauth (Ebu Davud)'a atfedilmiştir.

Bu makalede Fârâbî'den Latın dünyasına intikal eden eserin yukarıda zikredilen ilk iki çeviri yoluyla etkileri üzerinde durulmaktadır. Elverdiği ölçüde Gundissalvi'nin ilimler tasnifi ile de bir karşılaştırma yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, İlimler tasnifi, Latın, Gundissalvi

ABSTRACT

Influenced by both the ancient philosophical heritage he inherited and the internal dynamics of the Islamic thought, al-Fârâbî attached particular importance to the classification of sciences and wrote an independent and invaluable work on it: *İhşâ' al-'Ulûm* (The Enumeration of the Sciences). The Greek tradition of classification of sciences coming down from Aristotle and Porphyry underwent a remarkable change at the hands of al-Fârâbî. Al-Fârâbî's classification, which was appropriated to a great extent by his successors in the Islamic thought, was made available to the West in the 12th century in three translations, two in Latin and one in Hebrew. Dominic Gundissalinus, who translated an important portion of the work under the title *De scientific divisions of philosophy* (De divisione philosophiae) in the 1140s, was followed by Gerard of Cremona, who translated it under the title *De divisione scientiarum* around 1175. Their contemporary translation is ascribed to Avendauth.

This paper focuses on the influence of al-Fârâbî's work in the Latin world through the first two translations mentioned above. It also attempts to make a comparison between al-Fârâbî's classification of sciences and Gundissalinus' classification.

Keywords: Al-Fârâbî, The Classification of Sciences, Latın, Gundissalinus

Giriş

İlimler tasnifinin kökleri çok eskilere dayanır. Antik Yunan filozofu Aristoteles gerek konu, metot ve gaye bakımından gerekse ilimlerin tahsili ve öğretimindeki sıralama bakımından tasnifi en etkili ve sistemli olan en eski filozof olarak kabul edilir. Onun tasnifi Helenistik devir ve Yeni Eflatunculuk üzerinden Abbasiler Bağdat'ına uzanan bir rotada oldukça etkili olmuş ve kabul görmüştür. On beş asra yakın bir süreçte ilimler tasnifi Fârâbî'de belirgin bir şekilde değişime uğrayarak müstakil bir eserin konusu olmuştur. Esasen, Aristocu geleneğin bir devamı olarak ilimler, Porphyrius'un İśâgûcî (el-Medhal)'sinde tanımladığı biçimiyle yöneldikleri alanın yapıları ve gayelerine göre tasnif edilir. Bu tasnif, nazarî, amelî ve üretime dayalı bir tasnif olup zamanla geliştirilecektir. Tasnife göre; 'matematik', 'fizik', 'metafizik' ve bu alana dair ilimler nazarî felsefenin, 'ahlâk' ve 'siyaset ilmi' ise siyasetî ya da amelî felsefenin alanıdır.

Fârâbî, ilimler tasnifine hem devraldığı felsefî mirasın etkisiyle hem de İslam düşüncesinin kendi iç dinamiklerinin etkisiyle ayrı bir önem vermiş ve ilimler tasnifi için müstakil ve etkileri göz önünde bulundurulduğunda oldukça değerli bir eser olan İhşâu'l-ulûm'u yazmıştır. Eserden anlaşıldığına göre Grek felsefesinin bir devamı olarak ilimler tasnifinin Aristo ve Porphyrius'tan intikal eden ve yukarıda sözü edilen mirası Fârâbî'de önemli bir değişime uğramıştır. İslam düşüncesinde ardılları tarafından da önemli ölçüde izlenen Fârâbî'nin bu eseri, XII. yüzyılda İbrance ve Latince olmak üzere Batı dünyasına üç ayrı çeviri ile intikal etmiştir. Bu makalede eserin kısmen ardılları üzerinde büyük oranda da Latin dünyasındaki etkileri üzerinde durulacak ve elverdiği ölçüde ise Dominic Gundisalinius'un ilimler tasnifi ile bir mukayese yapılacaktır.

Bilindiği gibi ilimler tasnifi temelde iki amacı gerçekleştirmek için yapılır. Bunlardan ilki Aristoteles'ten mülhem bir anlayışa bağlı olmak üzere

konu, metot ve gaye bakımından ilimler arasındaki ilişkiyi ortaya koymak, ikincisi ise, ilimlerin tahsil ve öğretimindeki sırayı göstermek içindir.¹ Bu bağlamda Fârâbî'nin eserlerinde ilimlere dair iki sınıflandırma yer alır. İlki Aristocu geleneğin etkisindedir ki buna göre ilimler yöneldikleri alanın yapısı ve hedefledikleri gayelere göre tasnif edilir. Farklı bir tasnife yer verdiği ikincisinde ise o dönemde bilinen ilimleri, bölümlerini ve muhtevalarını göstermek ve bu şekilde bir fayda sağlamak amacını taşır.² Her iki tasnif Aristocu ilimler tasnifi geleneğinin ortak bazı yönlerini barındırır da bazı yönleriyle ondan belirgin olarak ayrışır ki buna aşağıda değinmeye çalışacağız.

Fârâbî'nin ilimler tasnifinin karakteri ve Aristo'dan ayrıştığı noktalar üzerinde bir karşılaştırma yapmadan önce Aristocu bilimler tasnifi hakkında kısaca şunları söyleyebiliriz: Bilindiği gibi Aristoteles, bilimler sınıflamasını Metafizik'te ele alır.³ Burada konu edilen bilimler ana başlıklarıyla, 'pratik ilimler', 'teorik bilimler' ve 'produktif bilimler'dir. Pratik bilimler kendi içerisinde 'ahlâk' ve 'siyaset' gibi disiplinlere ayrılır. Bunlardan 'siyaset', 'iktisat', 'retorik' ve 'strateji' gibi alanları kapsar. Produktif bilimler 'mühendislikler' ve çeşitli 'zanaatlar' olmak üzere iki alt bölüme ayrılır. Teorik bilimler ise kendi içerisinde 'fizik', 'matematik' ve 'metafizik' gibi üç ana dala ayrılır. Bu disiplinlerin nihaî olarak gayelerinin ne olduğu bu makalenin varmak istediği sonuçlar arasında olmadığından bu konuya girmeyeceğiz. Ancak Aristo'da özellikle 'mantık'ın 'teorik bilimler' arasında yer alması gerekirken sınıflamaya dâhil edilmemiş olması ilerde işaret edeceğimiz gibi, önemli bir ayrıntıdır. Ross'un da belirttiği gibi 'mantık',

¹ Yaşar Aydınlı, *Fârâbî*, İSAM Yay., İstanbul 2008, s. 48. Ayrıca bkz. Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, çev. Ahmet Çapku, İnsan Yay., İstanbul 2012.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydınlı, *Fârâbî*, s. 47-68. İlimler arasındaki hiyerarşik yapısı ve buna bağlı olarak ilimler tasnifi hem Fârâbî için hem de ardılları için önemli bir konudur. İlimler tasnifinin yukarıda sözü edilen gayeye matuf sıralamasının dışında sözü edilen tasnifinin hangi hiyerarşik yapıya göre ve ne amaçla yapıldığı konusunda yazarın *Risâle fi fazileti'l-ulûm ve's- sınaât* adlı eserine ayrıca bakılabilir. Bu eserde ilimler ve sanatların üstünlüğü esasına göre bir değerlendirme yapılmıştır. Buna göre ilimler ve sanatların üstünlüğü üç şeyden biri ile yapılır. Bunlar, ele alınan konunun önemi, delillerin içeriği ve ilim ve sanattaki yararının genişliğidir. İlim ve sanatların içerik ve yarar bakımından diğerlerinden üstün oluşuna 'dini ilimler' ve her çağda ve her millette ihtiyaç duyulan zanaatlar girer. Delillerinin sağlamlılığı bakımından diğerlerinden üstün olana örnek ise 'geometri'dir. Konusunun önemi bakımından diğerlerinden üstün olan ilme örnek ise 'astronomi'dir. Bu üçü ya da bunlardan herhangi ikisi bir araya gelerek 'metafizik' gibi tek bir ilimde oldukça yerinde ve değerinde olarak toplanabilirler. Bu konuda bkz. Fârâbî, "Risâle fi fazileti'l ulûm ve's- sınaât", *Resâil*, nşr. Dietrici, Dâiretu'l-Maârifî'l-Osmaniye Haydarâbâd 1345, s. 105.

³ Aristoteles, "Metaphysics", *The Complete Works Of Aristotle*, vol. II, edit. Jonathan Barnes, Princeton University, 1995, pp. 1619-1620(1025b).

Aristo'ya göre bağımsız bir bilim değildir.⁴

Fârâbî ise, İhşâu'l-ulûm'da ilimleri beş ana grupta toplar. Bunlar sırasıyla 'dil ilmi', 'mantık ilmi', 'matematik ilimleri', 'tabiat ve ilahiyat ilmi' ve nihayet 'siyaset, fıkıh ve kelâm ilimleri'dir. Muhtemeldir ki kültür farklılığı bu tasnifte belirgin bir rol oynamış ve böylece 'dil ilmi' ile 'fıkıh ve kelâm ilimleri' alışık olduğumuz tasniflerden farklı olarak ilimler tasnifine dâhil edilmiştir. Aristo sınıflandırmasında iki ayrı ilim olarak yer alan 'fizik' ve 'metafizik', Fârâbî'de matematikten sonra ve iki temel teorik ilim olarak aynı sınıfta yer alır. Bu durum alelâde bir Aristo sınıflaması tekrarının ötesinde, onu dikkate alan bir uyarılma, fakat çoğunlukla ondan ayrılan bir tutumu gösterir. Bu bağlamda Aristo'nun ilimler tasnifi üçlü, Fârâbî'nin ilimler tasnifi ise beşli bir temele dayanır. Aristo'da bir alet, giriş ya da metodoloji olarak yer alan 'mantık', Fârâbî'de bir ilim olarak yer alır. 'fıkıh' ve 'kelâm' gibi ilimler, Aristo'dan farklı olarak Fârâbî'de 'siyaset ve ahlâk' ilimleri ile aynı grup içinde sayılır. 'Dil ilimleri' denilen bir ilimler grubu, Aristo ilimler tasnifinde yer almamasına karşın Fârâbî'de ilk sırada yer alır. Konuları bakımından Aristo'da birbirinden ayrı olarak yer alan 'tabiat ilmi' ve 'metafizik', Fârâbî'de birleştirilerek aynı grup içinde sıralanır. Aristo'da 'pratik bilimler' arasında yer verilen 'ahlâk' ve 'ev yönetimi bilimleri', Fârâbî sınıflamasında yer almazlar.

Fârâbî'nin Aristocu ilimler tasnifine daha uygun ve daha yakın bir tasnifini son dönem eserlerinden biri olarak kabul edilen et-Tenbîh alâ sebîli's-saâde'de bulmak mümkündür.⁵ Bu tasnif Aristo şârihlerinin tasnifleriyle de benzerlikler taşır. Ayrıca belirtmeliyiz ki Fârâbî, Tahsîlü's-saâde adlı eserinin hemen girişinde ilimlerin tasnifi konusunda İhşâu'l-ulûm'a oldukça yakın bir tasnife yer verir. Burada ilimleri 'nazarî', 'amelî' ve 'felsefî

⁴ Herhangi bir bilimle uğraşmadan önce edinilmesi gereken genel kültürün bir parçasıdır ve yalnızca mantık insana, hakkında kanıt istemesi gereken önermelerin hangileri olduğunu ve bunlarla ilgili olarak hangi tür kanıtlar istemesi gerektiğini öğretebilir. Bu konuda bkz. David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, Kalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 36.

⁵ Fârâbî'nin *İhşâu'l-ulûm*'da Aristocu ilimler tasnifinden farklı bir ilimler tasnifi ortaya koyması onun Aristocu ilimler tasnifinden haberdar olup olmadığı tartışmasını yaratır. Bu tartışma Arslan'ın hak verdiği gibi Fârâbî'nin henüz *İhşâu'l-ulûm*'u yazma aşamasında Aristocu ilimler tasnifinden haberdar olmadığı, dolayısıyla farklı bir tasnifin bunda en önemli etken olduğu gibi bir düşünceye ulaşmamızı kolaylıkla destekleyecek bir durum olmasa gerek. Son dönem eserlerinden biri olan (ki son eseri olarak da kabul edilir) *Tenbîh*'de Aristocu ilimler tasnifine uygun bir tasnife yer vermesi bu algıyı tek başına desteklemeye yetmez. (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Fârâbî, *et-Tenbîh alâ sebîli's-saâde*, thk. Cafer Âli Yâsin, Hikmet, İran (h.)1371, s. 47-84). Aksine, Arslan'ın da yer verdiği biçimde, *İhşâu'l-ulûm*, onun en önemli eserleri arasında yer alır ve burada da o, Aristo'nun çeşitli kitaplarından ve burada öne sürdüğü düşüncelerden haberdardır (Arslan, *İlimlerin Sayımı*, s. 14).

ilimler' olarak tasnif eder. Buna göre nazarî ilimler, 'talimî' (riyaziye), 'tabî' ve 'ilâhiyat' (metafizik) ilimlerinden oluşur. Amelî ve felsefî ilimler ise 'ahlâk' ve 'siyaset' ilmidir. Bu tasnif İhşâu'l-ulûm'la, 'dil ve mantık' ilimleri dışarıda bırakılacak olursa ana başlık ve ayrımlar bakımından benzerlik gösterir. Bu iki eser arasındaki farklılaşma belki ayrı bir çalışmanın konusu olabilir. Burada asıl üzerinde durulacak eser, genel olarak Batı ve özel olarak Latin dünyasında bir referans değeri taşıyan ve etkileri açısından bakıldığında oldukça değerli ve incelemeye konu olan İhşâu'l-ulûm'dur. Daha belirgin bir ifadeyle söyleyecek olursak bu makalenin amacı, İhşâu'l-ulûm'un zikredilen döneme ait çeviriler aracılığıyla Latin dünyasındaki etkilerine önemli oranda Gundissalinus örneği üzerinden bakmak ve böylece iki tasnifin benzerliklerine/ayrımlarına işaret etmektir.

İhşâu'l-ulûm başta olmak üzere diğer eserlerini de dikkate alarak Fârâbî'nin ilimler tasnifinin ardılları üzerindeki etkileri gerçekten özel bir araştırmanın konusu olup en genel çerçevesiyle şu şekilde nitelenebilir; Fârâbî ilimler tasnifi kendisinden sonra gelen İslam düşünürleri tarafından bazı yönleriyle izlenerek ve bazı yönleriyle eleştirilmek suretiyle etkisini göstermiştir. İbn Sînâ, Gazzâlî, İbn Haldun ve İbn Hazm gibi düşünürler bu geleneğin izinde zaman zaman farklılaşan bir ilimler tasnifi benimserler. Örneğin İbn Haldun'un sınıflamasında yer alan 'hadis' ve 'tefsir' gibi ilimler İhşâu'l-ulûm'da yer almaz. Hatta İbn Haldun, Fârâbî'nin ilimler tasnifini ciddi bir biçimde kritiğe de tabi tutar. Gerek İbn Sînâ ve Gazzâlî gibi filozofların ilimler tasnifine verdiği önem, gerek İbn Hazm'ın, 'vahyî bilgi' ve 'şer'î ilimler'i önceleyen tasnifi ve bu konuda Gazzâlî ile birleşen/örtüşen yönleri, gerekse de İbn Haldun gibi oldukça eleştirel bir yaklaşıma sahip düşünürlerin varlığı, ilimler tasnifinin İslam düşünürleri tarafından oldukça değerli görüldüğünün bir kanıtı sayılmalıdır. Bu hâl aynı zamanda oldukça ciddi bir tartışma geleneğinin varlığına da işaret eder. İhşâu'l-ulûm, bu tartışmalara ve bu alanda zengin bir literatür oluşmasına her bakımdan ciddi katkılar sunmuştur. Sâid el-Endelüsî, Kıftî, İbn Ebî Useybia, İbn Rüşd'ün öğrencisi İbn Tumlûs gibi düşünürler İhşâu'l-ulûm'dan övgü ile söz ederler.⁶ Ahmet Ateş'in naklettiğine göre İbn Tumlûs, el-Medhal li-sinâati'l-mantık adlı eserinde, Fârâbî'nin bu konuda verdiği bilgilerden daha mükemmel ve iyi tertip edilmiş bir eser görmediğini ve bu konuda ondan daha iyi bir değerlendirme yapamayacağını belirterek İhşâu'l-ulûm'da yer alan 'mantık'a dair bölümü aynen iktibas eder.⁷ Öyle anlaşılıyor ki eser, İbn Sînâ'dan başlamak üzere ansiklopedik tarzda yazılmış neredeyse bütün

⁶ *İhsâu'l-ulûm*'un İslam dünyasındaki etkileri için özellikle bkz. *İhsâu'l-ulûm*, nşr. Osman Zeki, Kahire 1949, s. 12.

⁷ Bkz. *İhsâu'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)*, çev. Ahmet Ateş, MEB Yay., İstanbul 1989, s. 50.

eserlerde etkisini ciddi bir biçimde göstermiş bu alanda oluşan literatürün en önemli halkalarından birisini oluşturmuştur.

1. Eserin Latin Dünyasına Etkileri; Geçişi ve Kabulü

Latin dünyasının İslam bilim ve düşüncesi ile doğrudan ve dolaylı olarak iki biçimde bir tanışmasından söz etmek olanaklı görünmektedir. İlki doğrudan Endülüs tecrübesinde ortaya çıkan Arapça yazan Müslüman düşünürler aracılığı ile olmuştur. Bu süreç Arapçanın geniş bir alanda ilim dili hâline gelmesine yol açmış ve Müslüman olmayan düşünürlerin de eserlerini Arapça olarak kaleme almalarına doğrudan etki etmiştir. İkincisi ise Doğu'dan getirilen İslam eserlerinin başta Toledo olmak üzere Avrupa'nın başka merkezlerinde Latince ve diğer dillere çevirisi ile olmuştur. Aktarımın ilk evresini belli astronomi ve matematik ilimleri oluştururken ikinci evresini kimya dâhil olmak üzere on ikinci yüzyılın tamamını kapsayan bir dönemde Arapça bilimsel eserlerin neredeyse tümünün çevirimi oluşturacaktır. Bu süreç İslam bilim ve düşüncesinin etkisini tüm Batı'da göstermesine yol açan oldukça etkili ve üç aşamalı bir sürecin başlangıcıdır.⁸ Bu bağlamda Avrupa'nın pek çok noktasına İslam eserlerinin aktarımı İspanya üzerinden olmuştur. Nitekim J. W. Thomson araştırmaları neticesinde, Almanya'daki Lorraine okullarının onuncu yüzyılın son yarısı içinde Arap biliminin, Latin Avrupa'da yeşeren bir tarla olduğu ve bu tarladan Avrupa'nın diğer bölgelerine, Fransa'ya ve özellikle İngiltere'ye yayıldığına ikna olmuştur.⁹ Dönemin tercüme okullarında Latinceye çevrilen pek çok Arapça eserin mütercimleri arasında Plato of Tivoli, Gerard of Cremona, Adelard of Bath, Robert of Chester, Hermann of Carinthia, Dominicus Gundissalinus, Peter Alfonso, Savasorda ve John of Seville sayılabilir. Bu grubu XIII. yüzyılda ise Alfred Sareshel, Michael Scot ve Hermann the German gibi önemli mütercimler izler.¹⁰ Bu mütercimler Müslüman dü-

⁸ Osman Bakar, *Gelenek ve Bilim* adlı eserinde İslam biliminin Batı'ya aktarılmasında üç aşamalı bir sürece işaret eder. İlk, orta ve son devir olarak bu aşamaları belirleyen Bakar'a göre süreç onuncu yüzyılda Almanya'daki Lorraine okullarının doğrudan rolü ile başlamıştı. On ikinci yüzyılın tamamını kapsayan evre her türlü Arapça bilimsel çalışmanın yaygın şekilde basılması ve yayılmasına tanıklık etmiştir. Bu dönem ayrıca Müslümanların felsefi eserlerinin tercüme edilmeye başlanmasına da şahit olmuştur. Dönemin tercüme merkezleri ise İspanya ve İtalya'dır. Batı'nın değer verdiği her eser Latinceye tercüme edilinceye kadar Müslümanların neredeyse her daldaki çalışmalarının sürekli olarak yeniden üretildiği devir ise üç aşamalı sürecin son devresi olarak nitelenir. Bu dönemde Toledo çeviri okulu daha faal hâle gelmiş ve bu konuda öncü olmuştur. Üç aşamalı sürecin ayrıntıları için bkz. *Gelenek ve Bilim*, çev. Ercüment Asil, Gelenek Yayınları, İstanbul 2003, s. 110-111.

⁹ J.W. Thompson, "The Introduction of Arabic Science into Lorraine in the 10th Century", *ISIS* içinde, c. XII (1929), s. 184-193.

¹⁰ Arapça ve Yunancadan Latinceye çeviriler için bkz. Edward Grant, *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages*, Cambridge University Press, 1996, s. 22-26.

şünürlerin hemen her alanda var olan eserlerini başta Latince olmak üzere diğer dillere çevirdiler. Batı bilim ve düşüncesinin oluşmasında devrim sadedinde bir başlangıç olarak değerlendirilebilecek aktarımın bir sonucu olarak Müslüman düşünürlerin etkisini uzun yıllar gösterecek eserlerinin en önemlilerinden biri şüphesiz İhşâu'l-ulûm'dur. Tabakâtü'l-ümem'in yazarı Sâid el-Endelüsî bu eser ile ilgili şu kaydı düşer: "Fârâbî'nin ilimlerin sayımı ve onların gayelerinin ne olduğu hakkında çok değerli bir kitabı vardır. Hiç kimse ondan önce böyle bir eser yazmamıştır. Kendinden sonra da kimse onu izlememiştir. Bütün ilimleri ve gayelerini öğrenmek isteyenler bu kitabın önderliğinden müstağni kalmazlar ve her şeyden önce bu kitabı gözden geçirmelidirler."

Eserin Latin dünyasında tanınmasından önce yaşamış olan Sâid el-Endelüsî (1070) (Batı'da bazı kaynaklarda bu isim Sâid Ahmet el-Kurtubî olarak da geçmektedir.¹¹)'nin bu tespiti dikkat çekicidir. Çünkü Sâid el-Endelüsî açık bir biçimde Fârâbî'den önce böyle bir eserin yazılmadığını kendisinden sonra ise eserin kıymetinin anlaşılmadığını düşünür.¹² İlimler ve gayeleri hakkında bilgi edinmek isteyen her kişinin bu eserin rehberliğine muhtaç olduğunu belirtmesi bir yana kendisinden önce böyle bir eserin yazılmamış olması vurgusu benzer eserler arasında bu esere verdiği kıymetle alakalı bir tespit olsa gerekir. Nitekim İhşâu'l-ulûm'un değeri Latin dünyasına birkaç kez çevirisinin yapılmış olması ve ilgili kaynaklarda esere sıklıkla başvuru yapılmasından da anlaşılır.

İhşâu'l-ulûm'un gerek Latince ve gerekse İbraniceye olmak üzere farklı çevirilerinin olduğu bilinmektedir. Latinceye ilk çeviri Dominicus Gundissalinus (Domingo Gundisalvo, 1115-1190) tarafından De Scientiis (on the Sciences) adıyla yapılmış olup çevirinin ardından önemli sayılabilecek bir etki uyandırır.¹³ Toledo çeviri okulunun mütercimlerinden biri olarak maruf Gundissalinus'un bilinen en meşhur eseri de Divisione Philosophiae (of Divisions of Philosophy)'dir.¹⁴ Bu eser aynı zamanda bir müellif olarak bilinen Gundissalinus'un, ilimler tasnifine yer verdiği bir eser olup, sonradan neşredilmiş, Almancaya ve kısmen bazı bölümleri de İngilizceye tercüme edilmiştir. Gundissalinus çevirisi ve ilimler tasnifi ile Fârâbî arasında yapılan karşılaştırma önemli ölçüde Marshall Clagett ve Edward Grant'ın İngilizce çevirilerine dayanmaktadır.¹⁵ Gundissalinus'un İhşâu'l-ulûm çevirisi-

¹¹ Henry G. Farmer, "The Influence of Al-Farabi's "Ihsa' al-'ulum" (De scientiis) on the writers on Music in Western Europe", *The Arabian Influence on Musical Theory*, 1925, s. 36.

¹² Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, el-Matbaatu'l-Kâtûlikiyye, Beyrut 1912, s. 53.

¹³ Bu konuda bkz. Alexander Fidora, "Dominicus Gundissalinus and the Introduction of Metaphysics into the Latin West", *The Review of Metaphysics*, 66 (2013), s. 695.

¹⁴ Schneider J.H. Josef, "Philosophy and Theology in the Islamic Culture: Al-Fârâbî's *De scientiis*, *Philosophy study*, June, 2011, c. I, sy.1, s. 41-42.

¹⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi ve ilgili kısmın İngilizce çevirisi için bkz. *A Source Book in*

ni Arapça konuşan yardımcıları ile yaptığı anlaşılmaktadır. Bu yardımcılarından biri de Yahudi bir filozof olarak da bilinen Avendeuth¹⁶ (İspanyalı John veya meşhur diğer bir adıyla İbn Davud)'dur. Dolayısıyla XII. yüzyılın ikinci yarısında eserin en erken Latin dünyasına aktarılmasında bu iki filozof/mütercim önemli bir rol oynamıştır. Bu çeviri Camerarius tarafından 1638 yılında Paris Milli Kütüphanesi'nde neşredilmiştir. 1903'te ise bu kez Ludwig Baur, Gundissalinus'un de Divisione Philosophiae adlı eseri ile birlikte De Scientiis'i yeniden neşretmiştir.¹⁷ Bu çevirinin tam ve aslına uygun bir çeviri olup olmadığı tartışması bir yana bırakılacak olursa Latin dünyasında ve sonrasında Batı'da büyük etki uyandıracak eserin çevirisi başlı başına önemli bir başlangıç sayılmalıdır. Çevirinin tarihi için her ne kadar farklı rivayetler verilmiş olsa da umumiyetle yaygın olan tarih 1140'lar civarındır.¹⁸ Gundissalinus'un bu çevirisini Gerhard of Cremona'nın çevirisi izlemiştir. Bu çevirinin tarihleri bazı kaynaklarda 1175 bazılarında ise 1230 civarı olarak verilmektedir. İlk çeviri Guilielmi Camerarius tarafından 1638 yılında Partis'te Alfarabii vetustissimi Aristotelis interpretis Opera omnia... studio et opera adıyla neşredilmiştir.¹⁹ Her iki Latince çeviri, Angel G. Palencia tarafından 1932 yılında İhşâu'l-ulûm'un orijinal metni ve onun İspanyolca çevirisi ile birlikte Madrid'de yayınlanmıştır.

İhşâu'l-ulûm'un aynı dönemler içerisinde Yahudi bilginler tarafından da bilindiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1140 civarlarında ölmüş olan Musa b. Azrâ bu eserden yararlanmıştı. XIII. Yüzyılda İspanya'da yaşamış olan Shemtob Bin Falaquera'nın, İhşâu'l-ulûm'un bazı kısımlarını İbraniceye çevirdiği bilinmektedir. Benzer şekilde Kalonymos bin Kalonymos tarafından 1314 yılında bir özet çeviri daha yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁰ Eserin gerek tam metin olarak gerekse özetler hâlinde farklı zamanlarda farklı dillere çevrilmesinin hikmetini kıymetinde aramak gerekir.

İhşâu'l-ulûm'un etkisinin burada sözü edilen çevirilerle sınırlı kalmadığı

Medieval Science, edit. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1974, s. 53-76.

¹⁶ Avendeuth ya da İslam dünyasında İbn Davud olarak maruf bu kişi aynı zamanda kendisine nispet edilen İbranice çevirinin de mütercimi olarak anılmaktadır.

¹⁷ Bu bilgi için bkz. Maurice Bouyges, (Notes sur les philosophes arabes connus des Latins au moyen age. VII: Sur le De Scientiis d'Alfarabi récément édité en arabe à Saïda et sur le de Divisione Philosophiae de Gundissalinus. Mélanges de l'Université Saint-Joseph (Beirut) 9.1923-24. pp. 49-70). *Islamic Philosophy* içinde, edit. Fuat Sezgin, vol. IX, Frankfurt 1999, pp. 2.

¹⁸ Bu konuda bkz. Dominique Salman, "The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi's Works", *Islamic Philosophy* c. IX, s. 321-322. Fakat de divisione philosophiae Edward Grant'e göre yaklaşık 1150'li yıllarda yazılmıştır. Bu konuda bkz. Edward Grant, "Classification of the Sciences", *A Source Book in Medieval Science* içinde, s. 53.

¹⁹ Eserin Camerarius tarafından neşredilen 1638 baskısı Fuat Sezgin tarafından edisyon edilen *Islamic Philosophy*, c. VII, s. 1-73.

²⁰ Bkz. *İhşâu'l-ulûm*, nşr. Osman Zeki, s. 27.

sonraki yıllar içerisinde esere referanslardan kolaylıkla anlaşılır. Gerhard of Cremona'nın öğrencisi olan Daniel of Morlay, Vincent de Beauvais, Roger Bacon (1215-1280) Raymond Lull (1235-1310), Johannes Egidus Zamorensis gibi düşünürler Fârâbî'nin söz konusu eserinden bahsederler.²¹ Bilindiği üzere Fârâbî, ilimler tasnifini gayelerine ve konularının basitlikleriyle bizi ulaştırdıkları sonuçlara göre yapar ve bunda kendine özgü bir tutum gösterir. Bu tutum, eğer, Fârâbî'nin Latince tercümelelerinden haberdar olup olmadığı tam olarak bilinmemekle birlikte, güç meselelerin çözümünde, onları parçalara bölüp, küçük ve basit olandan başlayarak, karışık ve zor olanlara doğru gitmek suretiyle ilerlemeyi bir metot olarak benimseyen Descartes'ı hatırlatır. Kanaatimizce Descartes'ın yaklaşımı, ondan yaklaşık yedi asır önce yaşayan Fârâbî ile aynıdır.

İhşâu'l-ulûm'un bazen tamamı bazen de belli bölümlerinin (parçalar hâlinde) Latin dünyası ve oradan da Avrupa'nın geri kalan kısmında doğrudan ve dolaylı tesirlerinden ayrıca söz etmek gerekir. Bu bağlamda 'matematik ilimleri' (el-ilmü't-teâlîm) içerisinde yer alan 'mûsikî'ye dair kısmın başlı başına uzun yıllarca bir referans değeri taşıdığı görülür. Nitekim H. G. Farmer, *Journal of the Royal Asiatic Society*'de yer alan "The Influence of Alfarabi's İhsâ' al-'Ulum (De scientiis) on the Writers on Music in Western Europe" adlı makalesinde bu etkiler üzerinde durur.²² Farmer'ın söz konusu makalesinde belirttiğine göre Gundissalinus ve onu takip eden Gerhard çevirilerinin sonrasında Orta Çağ'da müzik üzerine ders veren bazı yazarlar Kitâbu'l-mûsikî el-kebîr'le birlikte bu kısımdan iktibas yaptılar. Buna Raymond Lull ve Johannes Egidus Zamorensis gibi düşünürle de dâhildir.²³

2. Fârâbî ile Gundissalinus'un İlimler Tasnifi Arasında Bir Karşılaştırma

Burada cevap bulması gereken ilk soru Dominic Gundissalinus ile Fârâbî arasındaki karşılaştırmanın keyfiyeti hangi temeller üzerinden yapılmalıdır? sorusudur. Toledo okulunun bilinen en meşhur simalarından biri olan Dominic Gundissalinus kentin başpiskoposu sponsorluğunda yardımcıları

²¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Zeki, "İhşâu'l-ulûm'un Batı Dünyası Üzerindeki Etkisi", s. 18-23.

²² Henry George Farmer, "The Influence of Alfarabi's İhsâ' al-'Ulum (De scientiis) on the Writers on Music in Western Europe", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Cambridge University Press, 1932, s. 561-592) Farmer söz konusu makalesine yukarıda sözü edilen Said Ahmed İbn el-Qurtubî'nin *İhşâu'l-ulûm* hakkındaki övgü dolu sözünü alıntılanarak başlar. Farmer, 'lute' ('ūd), 'rebec' (rabâb) ve 'quitar' (kaithar) gibi enstrümanların Araplardan Latinlere ve oradan da Avrupa'ya geçtiği konusundaki kanaatlere de katılır.

²³ Henry G. Farmer, *Al-Fârâbî's Arabic-Latin Writings on Music in the İhsâ' al-'ulûm*, Glasgow: The Civic Press, 1934. Ayrıca bakınız Constant J. Mews "Questioning the Music of the Spheres in Thirteenth-Century", *Studies Und Texte Zur Geistesgeschichte*, edisyon Joseph Canning, Edmund King ve Martial Staub, Brill 2011, s. 112.

(Bunların en bilinenleri arasında Avendauth (İbn Davud) ve Jhon of Seville (Johannes Hispanus) sayılabilir.) ile birlikte dönemin bilinen önemli Müslüman filozoflarının bilim ve felsefeye dair pek çok eserin Latinceye çevrilmesinde öncü oldular.²⁴ Çeviriler, Latin dünyasının hem Müslüman bilim ve felsefesini tanınmasına hem de onların etkisinde bir bilim ve felsefe geliştirmelerine katkı sağladı. Bu bağlamıyla Gundissalinus ile Fârâbî arasında karşılaştırmanın iki türlü keyfiyetinden söz edilebilir. İlki İhşâu'l-ulûm'un Latinceye çevirisi ile ikincisi ise ilimler tasnifiyledir. Karşılaştırmadaki ana hedeflerden biri de Gundissalinus'un, Fârâbî ilimler tasnifinden ilham alarak yaptığı ilimler tasnifi sonrasında İhşâu'l-ulûm'un Latin dünyasında uyandırdığı ilginin açığa çıkmasına katkı sağlamaktır.

3. İhşâu'l-Ulûm ve De Scientiis Karşılaştırması

İlk olarak Gundissalinus'un İhşâu'l-ulûm çevirisinde Arapça metinde yer alan terimlerin Latince karşılıklarına bakalım.²⁵ Çeviri metinde yer alan ilimler eserde olduğu şekliyle beş grupta toplanmaktadır. Buna göre 'dil ilmi' altında yedi başlık sıralanır.²⁶ Bunlar; 'müfred sözler ilmi' (ilmü'l-elfâzî'l-müfred), 'mürekkep sözler ilmi' (ilmü'l-elfâzî'l-mürekkebe), 'sözlerin müfred oldukları durumdaki kanunların ilmi' (ilmu kavânîni'l-elfâzî indemâ tekûnu müfred), 'sözlerin mürekkep oldukları durumdaki kanunların ilmi' (kavânîni'l-elfâzî indemâ turekkeb), 'doğru yazma kanunları ile ilgili ilim' (kavânîni tashîhi'l-kitâbe), 'doğru okuma kanunları ile ilgili ilim' (kavânîni tashîhi'l-kırâa) ve 'şiir kanunları' (kavânîni tashîhi'l-eş'âr)'dir. Bu kısma Gundissalinus 'grammatica' başlığı altında yer verir.²⁷ İhşâu'l-ulûm'da yer alan bu ilimlerin Latince karşılığı olarak ilimler 'scientia dictionum simplicium', 'et scientia oracionum', 'et scientia regularum de dictionibus quando sunt simplices', 'et scientia regularum de dictionibus quando componuntur in oracione', 'et scientia regularum ad recte scribendum', et scientia regularum ad recte loquendum' ve 'et scientia regularum

²⁴ Williams J. Steven, *The Secrets of Secrets: Scholarly Career of A Pseudo-Aristotelian Text in The Middle Ages*, The University of Michigan Press, 2003, s. 45-6.

²⁵ Bilindiği gibi eserde yer alan ilimler tasnifi ve onların Gundissalinus nüshasında verilen karşılıkları Fuat Sezgin tarafından edisyon edilen *Islamic Philosophy IX*. cilt içerisinde 1-22 sayfalar arasında yer almaktadır. Karşılaştırmaya esas bölüm için bakınız Maurice: (Notes sur les philosophes arabes connus des Latins au moyen age.) VII: Sur le De Scientiis d'Alfarabi récemment édité en arabe à Saïda et sur le de Divisione Philosophiae de Gundissalinus. *Mélanges de l'Université Saint-Joseph (Beirut)* 9.1923-24. pp. 49-70). Bu karşılaştırma Bouyges'in, *Islamic Philosophy* 9.cilt içinde 17-19. sayfalar arasında yer alan Arapça-Latince metnine göre yapılmıştır.

²⁶ Krş. Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, nşr. Ali b. Mulhim, Dâru'l-Mektebeti'l-Hilâl, 1996, s. 20-25.

²⁷ Bouyges, s. 17.

ad uersificandum' şeklinde yer alır.²⁸

İhşâu'l-ulûm'daki tasnife bağlı kalan Gundissalinus 'dil ilmi'nden sonra 'mantık ilmi'ne yer verir. Bu kısım sekiz bölümden oluşur. Bunlar; 'el-makûlat' (kâtîgûriyâs), 'el-ibâre' (bârî ermîniyâs), 'el-kıyâs' (anûlûtîkâ el-ûlâ), 'el-burhân' (anûlûtîkâ es-sânî), 'el-cedel' (tûbîkâ), 'sofistîka', 'retorika' (el-hitâbe) ve 'şiiir'den oluşmaktadır.²⁹ Fârâbî'nin bu sıralaması 'logica' başlığı altında çevrilmiş olup bunlara karşılık gelen Latince terimler ise sırasıyla verilmiştir. Bunlar; 'cathegorie', 'perhiermenias', 'analetica priora', 'analetica posteriora', 'thopica', 'sophistica', 'rethorica' ve 'poetica' şeklindedir.³⁰

İhşâu'l-ulûm'daki sıralamaya uygun olan Gundissalinus metninde üçüncü sırada 'matematik ilmi' (ilmü't-teâlfîm) yer alır.³¹ Bilindiği gibi bu kısım yedi alt bilimden oluşur. Bunlar; 'sayılar' (ilmü'l-aded), 'geometri' (ilmü'l-hendese), 'optik ilmi' (ilmü'l-menâzır), 'astronomi ilmi' (ilmü'n-nucûm et-te'âlfîmî), 'müzik ilmi' (ilmü'l-mûsikî), 'ağırlıklar ilmi' (ilmü'l-eskâl) ve 'tedbirler ilmi' (ilmü'l-hıyel)dir.³² Bu kısım Gundissalinus tarafından 'mathematika' altında sıralanmış olup Latince karşılıkları şöyle verilmiştir: 'arimetica', 'geometria', 'sciencia de aspectibus', 'astrologia', 'musica', 'sciencia de ponderibus' ve 'sciencia de ingeniis'. Bu çeviride dikkat çeken nokta İhşâu'l-ulûm'da geçen 'ilmü'n-nucûm' tabirinin Gundissalinus tarafından 'astroloji' olarak verilmesidir.³³ 'İlmü'n-nucûm' her ne kadar yıldızlar ilmi olarak çevrilse de İhşâu'l-ulûm'da bu başlık altında Fârâbî bu ilmi iki kısma ayırır.³⁴ Bunlar 'ilmü'n-nucûm' ve 'ilmü'n-nucûm et-teâlfîmî'dir. Fârâbî'ye göre ikincisi yani 'matematiksels yıldızlar ilmi' asıl ilimdir.³⁵ Oysa bu kısım çeviri metinde 'ilmü'n-nucûm et-teâlfîmî' şeklinde alınmasına karşın Latince karşılığı 'astroloji' (astrologia) olarak verilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki mütercim Fârâbî'deki bu ayırmadan haberdar değildir. Nitekim bu kısma ileride ayrıca değinilecektir.

İlimler tasnifinin dördüncü sırasında yer alan kısım 'tabîî ilim' (ilmü't-tabîî) ve 'ilâhî ilim' (ilmü'l-ilâhî)dir.³⁶ İhşâu'l-ulûm'da bu ilimlerden ilki sekiz ikincisi üç kısımdan oluşur. Çeviri metne esas bu kısımlar sırasıyla 'tabîî cisimler' (el-ecsâmü't-tabîî), 'basit cisimler' (el-ecsâmü'l-basîd), 'basit cisimlerin oluş ve bozuluşu' (kevni'l-ecsâmî'l-basîd ve fesâdihâ), 'unsurlara has olan arazlar' (mebâdî'l-arâz), 'bileşik cisimler' (fi'l-e-

²⁸ Bouyges, s. 17.

²⁹ Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, s. 38-43.

³⁰ Bouyges, s. 18.

³¹ Bouyges, s.18. Krş. *İhşâu'l-ulûm*, s. 49.

³² Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, s. 51-64.

³³ Bouyges, s. 18.

³⁴ Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, s. 57.

³⁵ Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, s. 58.

³⁶ Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, s. 67.

csâ'i'l-mürekkeb), 'madenî cisimler' (ecsâmi'l-madenî), 'bitkisel cisimler' (en-nebât), 'hayvanî cisimler' (el-hayevân)'dır. İkinci kısımda yer alanlar ise 'varlıklar ve onlara arız olanlar' (el-mevcûdât), 'burhanların ilkeleri' (ani'l-mebâdî'l-burhâniyye), 'cisim olmayan ve cisimde bulunmayan' (leyset bi cismi ve lâ fi ecsâm)'dır. Gundissalinus metninde bu kısımlar aslına uygun olarak 'sciencia naturalis' ve 'sciencia divina' adı altında iki bölüm şeklinde, ilki sekiz ikincisi ise üç kısım olarak belirtilmiştir.³⁷ Latince karşılıkları sırasıyla 'in quo communicant omnia corpora naturalia', 'de corporibus simplicibus', 'de permixtione et corruptione', 'de principiis et passionum que propria sunt elementis', 'de corporibus compositis ab elementis', 'corpora mineralia', 'species uegetabilium', 'species animalium'dur. İkinci kısımda yer alanlar ise 'de essentiis', 'principiis demonstrationum in scienciis', 'de essentiis que nec sunt corpora'dır.

İhşâu'l-ulûm'un son kısmında ise 'siyaset ilmi' (ilmü'l-medenî) ve 'fıkıh ve kelam ilimleri' (ilmü'l-fıkh ve'l-keâm) yer alır.³⁸ İlki iki kısım olup 'mutluluğun tanımı' (alâ târîfi's-saâde) ve 'huy ve hayatın tertibi' (alâ vecchi tertîbi's-şeym)'dir. İkincisi 'fıkıh ilmi' olup bu da iki kısımdan oluşur.³⁹ Bunlar, 'görüşler' (fi'l-ârâ) ve 'fiiller' (fi'l-efâl)'dir. Üçüncüsü 'kelâm ilmi olup bu da iki kısımdan oluşur.⁴⁰ Bunlar, 'görüşler' (fi'l-ârâ) ve 'fiiller' (fi'l-efâl)'dir. Gundissalinus metninde bu bölümlerin ilki 'civilis sciencia', ikincisi 'sciencia legis' olarak yer alır.⁴¹ İhşâu'l-ulûm'da yer alan ve iki kısım olarak zikredilen 'kelâm ilmi' ve kısımları Latince çeviride yer almaz.

4. İlimler Tasnifi: Benzerlikler ve Ayrımlar

De Divisione Philosophiae adlı eserin ilgili kısmı felsefenin ne olduğu, tanımı ve problemiği hakkında verilen açıklamalarla başlar. 'Philos' ve 'sophia' terimlerinin Antik Grek kökenleri üzerinde yorumlarla devam eder. Ve bu kısım 'de trinitate' (on the trinity) üzerinde açıklamalarla ilerler. Nihayet burada felsefe, teorik ve pratik felsefe olmak üzere iki kısımda mütalaa edilir. Bu kısımda tıpkı Fârâbî'de olduğu gibi 'mantık'ın bir ilim olduğundan söz edilir.⁴²

Bilindiği gibi Fârâbî ilimler tasnifinde ilk sırada yer alan ilim 'dil ilmi'dir. Bu ilim Fârâbî'ye göre, bir toplulukta kullanılan anlamlı sözler ve bu sözlerin anlamlarının bilgisinden meydana gelir. İhşâu'l-ulûm'da 'dil ilmi'nin tanımı, gayesi, bu ilim dalı altında yer alan ilimler ve bunların

³⁷ Bouyges, s.18.

³⁸ Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, s. 79.

³⁹ Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, s. 85-86.

⁴⁰ Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, s. 86.

⁴¹ Bouyges, s.19.

⁴² Domingo Gundisalvo, "Classification of The Sciences", İngilizceye çeviri Marshall Clagett ve Edward Grant, nşr. Edward Grant, *A Source Book in Medieval Science* içinde, s. 67-68.

gayeleri açık bir şekilde ifade edilir.⁴³ Fârâbî dil ilmini yedi alt dala ayırır. Bunlar; ‘müfred (tekil) sözler’, ‘mürekkebe (bileşik) sözler’, ‘sözlerin müfred olma durumundaki kanunlarının ilmi’, ‘mürekkebe oldukları durumundaki kanunlarının ilmi’, ‘doğru yazma’, ‘doğru okuma’ ve nihayet ‘şiir kanunları ilmi’dir. ‘Dil ilmi’ne dair bu bölüm ve onun alt dalları Gundissalinus’un ilimler tasnifinde yer almaz. İhşâu’l-ulûm’da, ilimler tasnifinin en başında ‘dil ilimleri’nin yer alması Fârâbî’yi kültürel mirasın hem Aristocu ilimler tasnifinden hem de Gundissalinus ilimler tasnifinden ayırır.

İlimler tasnifinde Fârâbî’nin ‘mantık’ alanına ayırdığı yer diğer bölümlere nazaran daha hacimlidir.⁴⁴ Buradaki açıklamaları aynı zamanda içerik bakımından da oldukça zengindir. Fârâbî bu kısımda mantığın faydası, konusu, anlamı, kısımları ve bu kısımlara dâhil olan her şey hakkında bilgiler verir. Mantık, akla, makûlata sahip olan, akıl yürüten, çıkarsama yapan insan zihni için evrensel olan kural ve yasaları veren bir disiplin olarak nitelenir. Mantığın parçaları ‘kategoriler’, ‘önergeler’, ‘birinci analitikler’, ‘ikinci analitikler’, ‘topikler’, ‘sofistik kıyaslar’, ‘retorik’ ve ‘poetik’ olmak üzere sekiz kısım olarak ele alınır. ‘İkinci analitikler’ bu kısımların en önemlisidir. Fârâbî, Aristo’ya uygun olarak ‘mantık’ın asıl değerinin onun meyvası olarak nitelediği ‘ikinci analitikler’de olduğunu özellikle belirtir.⁴⁵ Aristo mantığı bir ilim olarak görmediği hâlde, mantığın kısımlarına dâhil edilmeyen ‘retorik’ ve ‘poetika’ bilindiği gibi Fârâbî’de mantığın kısımları olarak karşımıza çıkar. Bu tasnif aynı şekilde Gundissalinus’un ilimler tasnifinde yer alır.⁴⁶

Fârâbî’nin ilimler tasnifinde ‘mantık ilmi’ne ayrılan yerden sonra en hacimli kısım ‘matematik ilmi’dir. Matematik ilimlerinin içine ‘aritmetik’ ve ‘geometri’ ile birlikte ki bu ikisi bugün de matematiğin iki önemli dalı olarak kabul edilir, ‘optik’, ‘astronomi’, ‘müzik’, ‘ağırlıklar’ (ilmü’l-askâl) ve ‘tedbirler ilmi’ (ilmü’l-hıyel) girer. Bu bölümde Fârâbî, ‘optik’, ‘astronomi’ ve ‘müzik’ gibi ilimleri matematiğin uygulamalı kısmı ya da uygulamalı matematiğin dalları olarak görür. Buna ilaveten ‘aritmetik’ ve ‘geometri’ gibi matematik ilimler içerisinde nazârî ve uygulamalı kısım olarak ikili bir ayırım yapar. Astronomi ilmi ile yıldızların konumu ve hareketlerinden yola çıkarak insanın geleceğine dair tahminlerde bulunan ‘astroloji’ arasındaki ayırma işaret eder. Fârâbî’ye göre ‘astroloji’, ilimler içerisinde sayılan ve matematiğin bir dalı olarak görülen ‘astronomi’den farklıdır. Asıl ilim olan ‘astronomi’dir. Astronomi yer merkezci Aristocu-Batlamyusçu sistemin temel varsayımlarının üzerine kurulduğu bir ilimdir.⁴⁷

⁴³ Bkz. Fârâbî, *İhşâu’l-ulûm*, s. 17-25.

⁴⁴ Bkz. Fârâbî, *İhşâu’l-ulûm* s. 27-48.

⁴⁵ Fârâbî, *İhşâu’l-ulûm*, s.39.

⁴⁶ Bkz. Gundissalvo; *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fârâbî, *İhşâu’l-ulûm*, s. 57-59.

Gundissalinus ise geleneksel Orta Çağ'ın dörtlü sistemi olarak bilinen⁴⁸ 'aritmetik', 'geometri', 'müzik' ve 'astronomi'ye dayalı tasniften farklı bir ilimler tasnifine yer verir. Bu tasnife göre 'matematik' evrensel bir ilimdir ve içerisinde yedi sanat barındırır. Bunlar, 'aritmetik', 'geometri', 'müzik', 'astroloji', 'optik' (the science of aspects), 'ağırlıklar ilmi' (the science of weights) ve 'aletler ilmi' (the science of devices)'dir. Bilindiği gibi bu sınıflama Fârâbî'nin 'matematik ilimleri' ve bu başlık altında zikrettiği ilimlerle aynıdır. Bu bölümle ilgili iki farklılık göze çarpar. İlki, Fârâbî'nin ilimler tasnifinde matematik ilimlere dâhil edilmeyen astrolojiden ayrıca söz edilmesidir. Bilindiği üzere Fârâbî 'astroloji' ile ilgili ayrıca müstakil bir eser yazmış olmasına rağmen onu matematik ilimler içerisinde yer alan asıl ilimlerden saymaz. İkinci farklılık ise Gundissalinus'un matematik ilimler içerisinde yer alan 'mûsiki ilmi'nden söz etmemesidir.⁴⁹ Bir başka ifadeyle İhşâu'l-ulûm'da 'mûsiki'ye dair hacimce kısa ama etkileri bakımından önemli olan kısım Gundissalinus'un tasnifinde yer almaz.

'Tabiat ilmi' ve 'ilahiyat ilmi' Fârâbî ilimler tasnifinin dördüncü grubunu oluşturur. Bu grup hacim olarak ilimler tasnifinde en az yer işgal eder. Bu kısımda Aristocu dört neden kısa bir şekilde tekrarlanır. Fârâbî, 'tabiat ilmi'ni Aristo'un 'tabiat ilmi'ne ilişkin eserlerine dayanarak sekiz ana bölüme ayırır ve bu bölümlerle ilgili kısa bilgiler verir.⁵⁰ Gundissalinus'un ilimler tasnifinde Fârâbî'de olduğu gibi 'tabiat ilmi'nin sekiz kısmından söz edilir ve bunlar sırayla Aristo'daki referanslarıyla birlikte ele alınır.⁵¹ Fârâbî ilimler tasnifinde 'tabiat ilmi' 'ilahiyat ilmi' ile aynı grup içinde yer alırken Gundissalinus'ta 'ilahiyat ilmi' yer almaz. İkinci ayırım ise ilimler arasındaki sıralamada görülür. 'Tabiat ilmi' Fârâbî'de matematikten sonra gelir. Gundissalinus'ta 'tabiat ilmi' 'mantık'tan sonradır ve nitekim ona göre 'tabiat ilmi' sıralamada mantıktan sonra gelmelidir.⁵² Bu kısımda üçüncü bir ayırımdan daha söz edilebilir. Bu ayırım 'tıp ilmi' ile ilgilidir. Gundissalinus'un 'tabiat ilmi'nin ilk türleri arasında saydığı 'tıp ilmi', Fârâbî'nin ilimler tasnifinde yer almaz.

İki düşünür arasındaki ayırimlardan biri de İhşâu'l-ulûm'un son bölümünde yer alan kısım ile ilgilidir. Fârâbî ilimler tasnifinin son halkasını 'siyaset', 'fıkıh' ve 'kelâm' ilmi oluşturur. Bu bölümün ilki, Fârâbî'nin pratik felsefesinin, yani ahlâk ve siyaset felsefesinin temel konu, amaç ve tezlerini en olgun ve anlaşılır bir biçimde ortaya koyan kısımdır.⁵³ İkinci kısım ise

⁴⁸ Ortaçağda 'quadrivium' denilen bu tasnifle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Edward Grant, *The Foundations*, s. 44-47.

⁴⁹ Gundissalvo, *a.g.e.*, s. 66-68.

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, s. 72-74.

⁵¹ Gundissalvo, *a.g.e.*, s. 63-64.

⁵² Gundissalvo, *a.g.e.*, s. 65.

⁵³ Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, s. 79-85.

'fıkıh' ve 'kelâm'a ayrılmıştır.⁵⁴ Gundissalinus ilimler tasnifinde bu kısım ile ilgili bir kayda rastlanmamıştır.

Sonuç

Fârâbî'den Latin dünyasına ilimler tasnifinin serüveni birçok açıdan dikkat çekici ve önemlidir. Aristoteles'in üçlü ilimler tasnifi, Fârâbî'de beşli bir tasnife dönüştüğü gibi, ilimlerin sırası ve ilim sayılmak bakımından ilimler de değişime uğramıştır. Fârâbî'nin tasnifinde gerek Antik Grek mirası ve gerekse İslam düşüncesi geleneği olarak iki dinamiğin etkili olduğu söylenebilir. Bu iki dinamiğin etkisiyle Fârâbî'nin nevi şahsına münhasır açıklama, açıklık ve yorumlarıyla etkili bir eser olarak ortaya çıkan İhşâu'l-ulûm'un hem kendisinden sonra İslam düşünürleri üzerinde hem de çeviriler yoluyla Latin dünyası ve Avrupa'nın önemli bir kısmında etkili olduğu açıktır. Bu etki büyük oranda XII. yüzyılın ilk yarısından itibaren izleyen ilk yüzyıl içerisinde birden fazla çeviriyle karşılık bulmuştur. Latin dünyanın İhşâu'l-ulûm'dan ilk olarak haberdar oluşu Gundissalinus ve yardımcıları aracılığı ilelerdir. Nitekim bu ilgi Cremonalı Gerhard çevirisini doğurmuş ve bunu kısmi çeviriler izlemiştir. Gundissalinus'un ilgisi sadece çeviri ile sınırlı değildir. O aynı zamanda bir ilimler tasnifi yapmış ve bu tasnifte Fârâbî'den faydalanmıştır. Gundissalinus tasnifi Orta Çağ'ın yaygın ilimler tasnifinden daha ziyade Fârâbî ilimler tasnifine yakındır.

Latin dünyasının İhşâu'l-ulûm'a olan ilgisi izleyen yıllarda da kendisini gösterir. Bu ilgi bazen eserin bütününe iken bazen de kısmi bölümlerine referanslarla kendini göstermiştir.

Kaynakça

- Aristoteles, "Metaphysics", *The Complete Works Of Aristotle*, vol. II, edit. Jonathan Barnes, Princeton University Press, 1995.
- Drant, Edward, *A source Book in Medieval Science*, edit. Edward Drant, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1974.
- Aydınlı, Yaşar, *Fârâbî*, İSAM Yay., İstanbul 2008.
- Bakar, Osman, *Gelenek ve Bilim*, çev. Ercüment Asil, Gelenek Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, çev. Ahmet Çapku, İnsan Yay., İstanbul 2012.
- Bouyges, Maurice: (Notes sur les philosophes arabes connus des Latins au moyen age.) VII: Sur le De Scientiis d'Alfarabi récemment édité en arabe à Saïda et sur le de Divisione Philosophiae de Gundissalinus. *Mélanges de l'Université Saint-Joseph (Beirut)* 9.1923-24, *Islamic Philosophy*, vol. IX, pp.1-23.
- Camerarius, Guilelmus (Ed.): *Alpharabii, vetustissimi Aristotelis interpretis opera omnia, guae, latina linguâ conscripta reperiri potuerunt.* Paris 1638. Bkz. *Islamic Philosophy*, vol. VII.

⁵⁴ Fârâbî, *İhşâu'l-ulûm*, s. 85-91.

- Constant J. Mews “Questioning the Music of the Spheres in Thirteenth-Century”, *Studies Und Texte Zur Geistesgeschichte*, edisyon Joseph Canning, Edmund King ve Martial Staub, Brill 2011.
- Gundisalvo, Domingo, “Classification of The Sciences”, İngilizceye çeviri Marshall Clagett ve Edward Grant, Notlarla Neşreden Edward Grant, *A Source Book in Medieval Science* edit. Edward Drant, Harward University Press, Cambridge, Massachusetts 1974.
- el-Endelüsî, Sâid, *Tabakâtu'l-ümem*, el-Matbaatu'l-Kâtûlikiyye, Beyrut 1912.
- Fârâbî, *et-Tenbîh alâ sebîli's-saâde*, thk. Cafer Âli Yâsin, Hikmet, İnan 1371.
- _____, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan, Vadi Yay., Ankara 1999.
- _____, *İhsâu'l-ulûm*, notlarla neşreden Osman Zeki, Kahire 1949.
- _____, *İhsâu'l-ulûm* (İlimlerin Sayımı), çev. Ahmet Ateş, MEB Yay., İstanbul 1989.
- _____, *İhşâu'l-ulûm*, notlarla nşr. Ali b. Mulhim, Dâru'l-Mektebeti'l-Hilâl, 1996.
- _____, “Risâle fi fazîleti'l-ulûm ve's-sinaât”, *Resâil*, nşr. Dietrici, Dâiretu'l-Maârifî'l-Osmaniye Haydarâbâd 1345
- Farmer, Henry G., *Al-Fârâbî's Arabic-Latin Writings on Music in the Ih-sâ'al- 'ulûm*, Glasgow: The Civic Press, 1934.
- _____, “The Influence of Al-Farabi’s “Ihsa’ al-‘ulum” (De scientiis) on the writers on Music in Western Europe”, *The Arabian Influence on Musical Theory*, Cambridge 1932.
- Fidora, Alexander, “Dominicus Gundissalinus and the Introduction of Metaphysics into the Latin West”, *The Review of Metaphysics*, 66 (2013).
- Grant, Edward, *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages*, Cambridge University Press 1996.
- _____, “Classification of the Sciences”, *A Source Book in Medieval Science*, edit. Edward Grant, Harward University Press, Cambridge, Massachusetts 1974.
- Sezgin, Fuat, *Islamic Philosophy*, vol. IX, Frankfurt 1999.
- Ross, David, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Salman, Dominique, “The Mediaeval Latin Translations of Alfarabi’s Works”, *Islamic Philosophy*, vol. IX, edit. Fuat Sezgin, Frankfurt 1999.
- Schneider J.H. Josef, “Philosophy and Theology in the Islamic Culture: Al-Fârâbî’s De scientiis, *Philosophy Study*, June, 2011.
- Thompson, J.W., “The Introduction of Arabic Science into Lorraine in the 10th Century”, *ISIS* içinde, vol. XII, 1929.
- Williams J. Steven, *The Secrets of Secrets: Scholarly Career of A Pseudo-Aristotelian Text in The Middle Ages*, The University of Michigan Press, 2003.